

М. І. Мелешко,
головний спеціаліст Секретаріату
Кабінету Міністрів України

РИНОК ЗЕРНА УКРАЇНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВА

У статті з'ясовано сутнісні ознаки зернового ринку України, розглянуто стан експортної політики держави на ринку зерна, досліджено проблеми розвитку ринку зерна та шляхи подолання існуючих проблем. Актуальність проблем розвитку ринку полягає в тому, що у найближчій перспективі пріоритетним напрямом зовнішньоекономічної політики нашої держави має стати експортний потенціал зерно-продуктового підкомплексу. Головною метою статті є: аналіз нинішнього стану експортної політики на ринку зерна, висвітлення причин негативних наслідків, отриманих на внутрішньому і зовнішньому ринках зерна, пошук перспективних напрямів подальшого розвитку експорту зерна.

The article clarifies essential definitions of Ukrainian grain market, takes a view upon state export policy on the grain market, investigates grain market development problems and the ways of solving existing problems. The actuality of grain market development problems consists in the fact that the nearest future priority direction of our state foreign economic policy should become export potential of our food grain production brunch. The main target of the article is: the analyses of the existing export policy conditions on the grain market; lighting up the reasons lead to the negative results on the domestic and outer grain markets; search for perspective directions of the grain market development in future.

ВСТУП

У найближчій перспективі пріоритетним напрямом зовнішньоекономічної політики нашої держави має стати розвиток експортного потенціалу зерно-продуктового підкомплексу. Це завдання передбачене пріоритетами аграрної політики України, визначеними Законами України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року" і "Про зерно та ринок зерна в Україні". За прогнозними розрахунками у 2015/16 маркетинговому році Україна експортуватиме близько 22—25 мільйонів тонн зерна (у 2008/09 маркетинговому році очікується експорт зерна близько 20 млн тонн). Слід зазначити, що за нинішніх умов зернової потенціал України використовується лише на третину. Разом з тим, незважаючи на проголошені пріоритети нарощування потенціалу України щодо експорту зерна, нині на державному рівні немає стратегії і тактики їх здійснення та обґрунтованих механізмів реалізації зазначених пріоритетів державницьких підходів щодо освоєння ринків збуту зерна підприємствами не лише іноземного походження, а й державними структурами, як це здійснюється у розвинених країнах світу, зокрема у Сполучених Штатах Америки, Канаді, Бразилії, що в кінцевому результаті, в період гло-

бальної економічної кризи не лише б забезпечило продовольчу безпеку держави, а й зміцнило б національні інтереси на світовому ринку та акумулювало значні кошти в державному бюджеті.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є:
— аналіз нинішнього стану експортної політики держави на ринку зерна;
— висвітлення причин негативних наслідків, отриманих на внутрішньому і зовнішньому ринках зерна;
— пошук перспективних напрямів подальшого розвитку експорту зерна.

РЕЗУЛЬТАТИ

Вирощуючи в середньому 33—43 млн тонн зерна за рік, товаровиробники України вимушені значну його частину експортувати. За останні дев'ять років на ринку зерна України спостерігалась загальна тенденція до нарощування обсягів його експорту, особливо пшениці. Най-

менше наша держава експортувала зерна у 2000 році — 1286,8 тис. тонн, у тому числі пшениці — 201,1 тис. тонн, а найбільше — у 2008 — 14175 тис. тонн (табл. 1).

Найпоказовішим у географічному плані є 2003 р. — із усього обсягу імпорту (3,1 млн тонн) майже 80 відсотків припадало на країни СНД (Казахстан — 1,5 млн тонн, Росія — 0,8, Литва — 0,24, Латвія — 0,02 млн тонн). Причому ціни імпорту зерна у 2003 р. були більшими від цін експорту у 2002 р. на 85 відсотків і становили 151,94 дол. США за 1 тону пшениці. Ціни імпорту з країн Європи, Азії та Америки у цей час були на 20—30 відсотків вищими, ніж із країн СНД.

Що стосується динаміки та географії експорту, то тут простежується чітка закономірність — країни колишнього СРСР зменшують обсяги імпорту пшениці та інших зернових із України. За останні роки в загальному обсязі зернові займають незначну частку (пшениця — менше 1 відсотка, інші зернові — до 10 відсотків). У структурі експорту стабільно збільшується частка країн Азії, Європи та Африки. Майже втраченими для наших виробників та експортерів зерна є ринки Росії.

Як свідчать дані аналізу, Україна в цілому є експортером пшениці. Винятком є 2000 р., коли ми імпортували 673,4 тис. тонн пшениці, а експортували її 201 тис. тонн, тоді як у 2003 р. імпортували та експортували пшениці у 4,5 раза більше. Ціни імпорту були вищими цін експорту в 2000 р. на 28,6 дол. США за 1 тону пшениці, а у 2003 р. — на 62,5 дол. США, або на 70 відсотків. За даними ж Секретаріату координаційної ради з питань аграрної політики при Кабінетові Міністрів України [1, с. 8], затрати, пов'язані з експортом (приймання вантажу на елеватор, зберігання, навантаження, витрати по перевезення залізницею, витрати в порту тощо), становлять 1405 гривень (або 27 дол. США) на тону зерна. Тому ціна імпорту може бути вищою на таку суму від ціни експорту [2, с. 104].

Загалом за наявними на сьогодні прогностичними даними, Україна разом з Австралією займає 5 місце серед світових експортерів зерна, поступившись лідерством США, ЄС та Росії.

Отже, якщо за обсягами експорту зерна Україна стабільно займає лідерські позиції на світовому ринку, то за економічними (фінансовими) результатами, особливо для безпосередніх виробників зерна, випливає висновок, що експортна політика щодо зерна потребує значного удос-

Таблиця 1. Динаміка експорту зерна у 2000—2008 рр.

Роки	Експорт зерна, всього			В т.ч. пшениці		
	Кількість, тонн	Вартість, тис. дол. США	Ціна 1 тонни, дол.	Кількість, тонн	Вартість, тис. дол. США	Ціна 1 тонни, дол.
2000	1286826	122811,2	95,44	201158	19002	94,5
2001	5539429	483727,2	87,32	2852610	233108	81,7
2002	12168212	997706,4	81,99	8303973	682636	82,2
2003	3861216	402299,8	104,19	901139	80624	89,5
2004	7636454	844319	110,56	2553931	288899	113,1
2005	12492781	1383065	110,70	6009480	652158	108,5
2006	11024526	1354123	122,82	4671323	595813	127,5
2007	4206886	763731	181,54	1055886	190063	180
2008	14175544	3417543	241,08	6467978	1460470	225,8

коналення, оскільки її результати впродовж останніх 17 років залишаються незадовільними.

На нашу думку, у багатьох наукових роботах, розвідках і публікаціях на тему нинішнього стану розвитку внутрішнього аграрного ринку, формування експортного потенціалу зернових, зокрема продовольчої пшениці, недостатньо уваги приділено висвітленню головних причин, що суттєво перешкоджають досягненню позитивних результатів у здійсненні експортних операцій із зерном.

Найсуттєвіші причини, які зумовлюють незадовільне функціонування аграрного ринку і, в кінцевому підсумку, отримання незадовільних результатів, породжені за роки незалежності держави не прогнозованим і невдалим здійсненням аграрної реформи (7, 8).

Такими причинами називають такі:

1. Роз'єднаність диференційованих підходів у розподілі кінцевих результатів діяльності у ланцюгу виробництва — зберігання — переробка — реалізація.

Особливо яскраво ця теза підтверджується результатами, яких досягають конкретні суб'єкти аграрного ринку (виробники товарного зерна, власники елеваторів та зернотрейдерів) кожного маркетингового року.

В Україні вже стало правилом, що у фінансовому плані завжди програють ті, хто вирощує зерно, а суб'єкти експорту за рахунок цього мають завжди надприбутки.

2. Маловпливова, іноді навіть зовсім відсутня роль держави у формуванні як внутрішніх, так і зовнішніх "правил гри", тобто цінової політики на аграрному ринку, в тому числі і на ринку зерна, особливо під час здійснення експортних операцій. Внаслідок цього повноправними господарями на внутрішньому ринку України і законодавцями цінової політики є понад 1500 зернотрейдерів, які відразу ж після збирання врожаю зернових кожного маркетингового року "грають" на значне зменшення цін на зерно.

У результаті цього пропонувані ними ціни за зерно не відшкодовують товаровиробникам навіть собівартості його виробництва.

Ні держава, ні товаровиробники на формування цін практично не впливають.

3. Відсутність у фермерів та інших сільськогосподарських виробників товарного зерна сучасних, добре обладнаних місткостей для зберігання зерна до нового врожаю.

Саме це зумовлює їх повну залежність від власників елеваторів та зернотрейдерів і змушує реалізувати зерно за неприйнятними для них цінами.

4. Держава ще не стала "потужним гравцем" внутрішнього зернового ринку та надійним партнером дрібних, середніх і навіть солідних виробників товарного зерна, особливо під час здійснення експортних операцій продовольчого та фуражного зерна.

Обсяги коштів, отриманих зернотрейдером в результаті експорту зерна, є їх власністю, оскільки в Україні вони набувають право власності на

зерно як суб'єкти внутрішнього аграрного ринку, кількість їх завжди є комерційною таємницею, товаровиробники зерна зазнають значних збитків, а зернотрейдери ще й стимулюються державою коштами від повернення податку на додану вартість.

5. Занадто висока відкритість і прозорість під час оперування даними про майбутні обсяги валових зборів зерна в господарстві, районі, області і навіть в цілому по державі та його експорту, які оприлюднюються щороку ще навіть до початку весняних польових робіт у всіх доступних засобах масової інформації керівники підприємств, органів місцевого самоврядування і держави.

Це дає можливість зернотрейдерам як вітчизняним, так і зарубіжним, завчасно сформувані "правила гри", тобто цінову політику на зерно, і здійснювати їх впродовж всього маркетингового року лише у власних інтересах, не дбаючи про інтереси своїх партнерів — виробників зерна.

6. Незважаючи на наявність державних і регіональних цільових програм розвитку зернового господарства на перспективу, щорічне здійснення їх практично у запланованих обсягах, до цього часу в Україні відсутня державна політика формування експортного потенціалу, прозорих цін на підготовку зерна до експорту та здійснення експортних операцій.

Експорт зерна окреслив також особливо слабкі місця нашого ринку — недорозвиненість портової інфраструктури, проблеми логістики вантажів, монопольне становище залізничного транспорту, особливо державної компанії "Укрзалізниця", заводський стан аграрних бірж тощо [3].

В Україні на ринок зерна дестабілізує впливають ще й такі проблеми. Перша, простіша для розв'язання, — це стабілізація обсягів виробництва під зовнішні та внутрішні потреби і друга, складніша, — створення механізмів сталого освоєння зовнішніх ринків. При цьому перша проблема зумовлена неврегульованістю відносин всередині держави та недостатньо сформованою виробничою інфраструктурою, а друга — відсутністю менеджменту.

Крім того, вихід на світовий ринок українського зерна стримується організованою конкуренцією традиційних високопрофесійних експортерів зерна, які представлені потужними американськими, австралійськими і канадськими компаніями, які вже не раз провокували фітосанітарні конфлікти з українським зерном у Бразилії, Канаді, Франції [4].

Активний вихід українського зерна на світові ринки висвітлив ще одну важливу проблему, внаслідок якої вітчизняні товаровиробники втрачають, а посередники необгрунтовано отримують значні кошти (щонайменше 25 відсотків від фактично отриманої селянами виручки). Це — проблема використання показників для визначення якості (класу) пшениці, що експортується. Якщо згідно з діючими показниками національного стандарту, що діяв до 1 червня 2004 року, класність зерна визначалася за вмістом клейко-

вини, то у світовій практиці використовується показник наявності білка (без урахування клейковини). Скуповуючи у вітчизняних товаровиробників пшеницю як фуражну за заниженими цінами, зернотрейдери фактично в більшості випадків експортували її як продовольчу, маючи на цьому додатковий зиск, який до того ж часто залишався на закордонних рахунках і не підпадав під облік в Україні. З 2004 року в Україні запроваджено новий стандарт на пшеницю, де основним якісним показником при визначенні класу відповідно до міжнародних норм є масова частка білка. Безперечно, прийняття нового стандарту на пшеницю зняло багато непорозумінь, в тому числі й в контексті участі України в СОТ, проте залишається проблематичним можливість повсюдного запровадження визначення класу пшениці за вмістом білка внаслідок недостатньо розвинутої матеріально-технічної бази відповідних лабораторій. Тому в цих умовах Уряд України поставив вимогу, щоб всі без винятку експортні поставки пшениці обов'язково реєструвалися в акредитованих лабораторіях на предмет відповідності фактичної якості показником, за якими здійснювалися розрахунки за зерно із сільськогосподарськими товаровиробниками.

Залишаються ще нерозв'язаними проблеми, що ускладнюють експорт зерна, — це затратність та значна тривалість процедур митного оформлення, сертифікації якості товару, ветеринарного та карантинного контролю експортних партій. Відсутня єдина уніфікована система платежів за ці операції між різними підрозділами служби ветеринарної медицини та окремими регіонами [4].

За повідомленням Антимонопольного комітету, на внутрішньому ринку зерна сьогодні діє понад 1500 зернотрейдерів, що свідчить про відсутність монополізації, яка кваліфікується лише при концентрації в одних руках понад 35 відсотків ринку. Серед 550 зернотрейдерів, які продавали зерно за кордон, сукупна частка 5 найбільших не перевищує 32 відсотків, що унеможливує монополію на зерновому ринку країни [5]. На наш погляд, середовище монополізму визначається також потужністю порівняно із зарубіжними зернотрейдером.

В Україні нині відбувається процес консолідації елеваторної промисловості шляхом створення великих холдингів, що спеціалізуються на торгівлі зерном [6]. Оператори ринку зерна відзначають, що в основному елеватори купляють міжнародні компанії-трейдери, які мають в наявності достатню масу вільних коштів. Створення холдингів вони пояснюють, насамперед, необхідністю контролю за якістю і зберіганням зерна, запобігання його розкрадання. Власники елеваторів також мають змогу використовувати ці підприємства як ліквідну заставу при одержанні банківських кредитів. Зокрема, "Рамбурс" володіє п'ятьма елеваторами, холдинг "Зерноторгова компанія" — сімома, "Агроекспорт" (усі компанії українські) — більше 10, міжнародна

компанія "Альфред С. Топфер Інтернешнл" — близько 10 елеваторами [6]. Приватизація підприємств елеваторної промисловості в Україні почалася в 1997 році за сприяння Міжнародного валютного фонду. Найбільшим державним власником елеваторів є ДАК "Хліб України", потужності якої із зберігання зерна становлять близько 7 млн тонн.

Розвиток зернового сектору України, зокрема його експортна діяльність, стримується перешкодами, які потребують невідкладного та системного усунення. Посилення ролі держави в регулюванні економікою, що відповідає сучасній тенденції розвитку світової економіки посткризового періоду, актуалізує для України проблему формування та забезпечення державної експортної зернової політики, орієнтованої на вирішення завдань розвитку зовнішньоекономічної складової зернового сектору та національної економіки в цілому.

Відповідний документ може суттєво посилити і активізувати роль держави у здійсненні збалансованої зовнішньоекономічної політики та суттєво підтримувати державну і приватну ініціативу у забезпеченні зовнішньоекономічних пріоритетів України на світовому ринку зерна. Зважаючи на особливий статус зернового сектору у формуванні продовольчої та економічної безпеки держави, системне нарощування і подальший розвиток експортного потенціалу зернового ринку України можуть зумовити потужний імпульс для позитивних внутрішніх соціально-економічних перетворень та досягнення перспективних позицій на світовому ринку.

Зовнішньоекономічне співробітництво України в сфері торгівлі зерном характеризувалось в основному, такими тенденціями:

— збільшення частки експорту зерна у формуванні загальних експортних надходжень України;

— підвищення світових цін на зерно;

— розширення географії поставок пшениці на зовнішні ринки;

— посилення інвестиційної уваги до України як важливої ланки у ланцюгу організації міжнародних перевезень зерна та високої привабливості зернового сектору для іноземних інвесторів.

Поряд з цим основними чинниками низького рівня розвитку експортного потенціалу зерна слід також вважати:

— неефективне використання національного потенціалу виробництва зерна;

— зниження рівня рентабельності виробництва зернових при одночасному підвищенні цін на зовнішньому ринку;

— невідповідність наявних в Україні терміналів сучасним потребам зберігання та транспортування зерна;

— низька пропускна здатність українських портів та несуттєва роль держави в удосконаленні відповідних процесів;

— відсутність чітких механізмів державного регулювання ринку зерна, особливо його експорту.

ВИСНОВКИ

Державна політика України з питань експорту зерна має передбачати:

1. Визначення структурних пріоритетів формування експортного потенціалу та розвитку зернового сектору України, орієнтованих на збільшення обсягів експорту зерна, диверсифікацію його структури, модернізацію матеріально-технічного забезпечення виробництва зерна, активізацію участі держави у забезпеченні зовнішньоекономічної діяльності на зерновому ринку, широке впровадження сучасних технологій виробництва зерна, удосконалення механізмів державного регулювання ринку зерна, ціноутворення на зернову продукцію тощо.

Україна має свідомо запровадити і здійснити пакет реформ у зерновому секторі для забезпечення і в подальшому стратегічного місця на світовому ринку продовольства.

2. Запровадження щорічного планування заходів щодо підвищення конкурентоспроможності українського зерна на світовому ринку за ціновими і якісними характеристиками. План має орієнтуватися на системне підвищення врожайності зернових в Україні з відповідною орієнтацією на аналогічні показники держав — провідних світових експортерів зерна.

3. Стимулювання раціонального землекористування за рахунок удосконалення організаційно-економічного механізму регулювання ринку зерна та землі в Україні.

4. Забезпечення розвитку аграрно-машинобудування, в тому числі за рахунок посилення науково-технологічної кооперації та співробітництва з провідними світовими виробниками техніки для сівби, догляду, збирання, доробки і зберігання зерна. Така програма має забезпечити системне залучення та стимулювання розвитку виробництва аграрного машинобудування на території України, орієнтованого на забезпечення зростаючих потреб сільськогосподарських товаровиробників. За умови реалізації відповідних державних програм в Україні можуть бути засновані спільні з іноземними партнерами потужні вертикально-інтегровані структури машинобудування для вирощування, збирання та доробки зернових культур з відповідними науковими центрами на території України.

5. Програму (доктрину) зернового співробітництва з міжнародними організаціями, економічними союзами та державами — провідними експортерами зерна, яка має посилити координацію співробітництва на зерновому ринку з провідними постачальниками зерна на світовий ринок. Україна має долучитися до перспективних поставок зерна та продуктів його переробки за міжнародними договорами та визначити одного або кількох державних агентів, які б відповідно до статей 78 і 79 Закону "Про зерно та ринок зерна в Україні" здійснювали його експортно-імпортні операції. Водночас Україна потребує чіткої регламентації діяльності на своїй території іноземних інвестиційних фондів та їх іноземних фінансових інституцій, які функ-

ціонують на ринку зерна.

6. Програму забезпечення відповідно до потреби українських виробників зерна власними місткостями для його зберігання, розвитку елеваторів та відповідної інфраструктури, міжнародних транспортних коридорів торгівлі зерном.

7. Відродження торговельного флоту України.

8. Програму розширення міжнародного сполучення у створенні нових каналів перевезень зернових з метою створення логістично-транспортних маршрутів та забезпечення відповідної інфраструктури у можливостей для інтенсифікації торговельних перевезень зерна.

9. Заходи щодо адаптації експортерів зерна в умовах членства в СОТ та запровадження національної системи аналітично-інформаційного і технічного забезпечення, законодавчо адаптованих захисних та запобіжних заходів СОТ для сільськогосподарських товаровиробників і зернотрейдерів.

10. Впровадження прогресивних технологій землекористування та виробництва зерна.

11. Державне регулювання експорту зерна на довгострокову та середньострокову перспективу з урахуванням вимог держав — учасників СОТ.

12. Удосконалення політики ціноутворення на зерно (зокрема, механізми усунення диспаритету між внутрішніми та зовнішніми цінами), здійснення заходів щодо підвищення прозорості цінової політики зернотрейдерів, унеможливлення зговорів та встановлення завищених тарифів на добрива, оптимізації тарифів на перевезення зерна та оптимізації розподілу норми прибутку.

Література:

1. Робоча записка Секретаріату Координаційної ради з питань аграрної політики при Кабінетові Міністрів України "Ситуація на ринку зерна України у 2002/03 маркетинговому році". Додаток 4. Структура маркетингових витрат трейдерів на експорт 1 тонни зернових вантажів, 2002. — С. 8.

2. Худолій Л.М. Економічний механізм формування та функціонування ринку зерна в Україні. — К.: ІАЕ, 1998. — С. 104.

3. Лісничук О. Політика і аграрні ринки. Україна на міжнародному ринку зерна. — <http://foreignpolicy.org.ua/ua/papers/index.shtml?id=1969>.

4. Юхновський О.І. Державне регулювання ринку зерна в Україні. — <http://www.apk-inform.com/showart.php?id=12181>

5. <http://www.ukragroportal.com/cgi-bin/index.cgi?r=6&id=453&list=100>.

6. В Україні происходит процесс консолидации элеваторной промышленности. — <http://www.apk-inform.com/showart.php?id=14213>.

7. М. Хорунжий: Агробізнес чи агроздириство. // К. Сільські вісті. 30.01.09, № 19 (18296), ст. 5.

8. Калінчик М.В. Підходи до управління АПК — як дзеркало нашої безпорадності // Пропозиція. — № 12, 2008, ст. 8—11.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2009 р.